

Ҳ. ЕҶУБОВ

ОЙБЕК

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЯТИ

Тошкент — 1975

Ёқубов Ҳ.

Ойбек. (Ҳаёти ва ижоди ҳақида). Т., «Ўзбекистон», 1975.
24 б.

Китобчада буюк ўзбек шоири ва ёзувчиси Ойбек шеърляти ва прозаяк асарлари ҳақида сўз юритилади. Муаллиф адабнинг ўзбек адабиёти ривожига қўшган улкан ҳиссасини унинг асарларини таҳлил қилиш орқали очиб беришга ҳаракат қилади. Китобча ўқувчиларга манзур бўлар деган умид-дамиз.

Якубов Х. Айбек.

8Уз2

На узбекском языке

Хамил Якубов

АЙБЕК

Издательство «Ўзбекистан» — 1975 — Ташкент ул. Навои, 30.

Отпечатано в типографии изд-ва ЦК КП Узбекистана,
Ташкент, «Правда Востока», 26.

Редактор В. Шарипов
Техредактор В. Демченко
Корректор А. Ҳакимжонова

Теришга берилди 16/V-1975 й. Босишга рухсат этилди 3/IX-1975 й.
Қоғоз формати 84×108¹/₃₂. № 2. Бос. л. 0,75. Шартли бос. л. 1,26.
Нашр. л. 1,24. Тиражи 14868. Р—10843. «Ўзбекистон» нашриёти,
Тошкент, Навоий, 30. Шартнома № 198-75.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг босмахонаси,
Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26. Заказ № 3029. Баҳоси 6 т.

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1975 й.

Е $\frac{70203}{M 351}$ $\frac{314}{(06) 75}$ 105—75

Буюк ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг мураккаб ва зангин ижодий олами, олмос қиррали образлари ўзигагина хос, такрорланмас адабий ҳодисадир. Ҳақиқатан ҳам, устоз ўзбек халқ шоири Фафур Ғулом таъкидлаганидек, «Ойбекнинг серҳосил, ўткир ижодкорлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин? Ойбекни ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин». Айни замонда Ойбекнинг ҳеч кимникига ўхшамайдиган ижодиёти қонуний тарихий процессни акс эттирди.

Ойбек ўзбек совет адабиётининг биринчи авлодига мансуб бўлган, деярли ўзига тенгқур Фафур Ғулом, Ғайратий, Уйғун, Ҳамид Олимжон ва шу каби ёзувчилар қаторида Ҳамза Ҳакимзода бошлаб берган янги реалистик ижод усулини танлаб олди ва ривожлантирди. Бу ҳақда кейинчалик у шуларни ёзган эди: «Совет шоирлари... ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода ва баъзи шоирлар томонидан поэзиянинг ҳамма жанрларида тажрибадан ўтказилган фольклордаги халқ кўшиқлари — эпос — «бармоқ» вазнида ёза бошладилар. Мен ҳам бармоқ вазнида ёза бошладим». Бу ўринда гап янги мазмунни ўзига монанд халқчил формада ифодалаш тўғрисида бораётган бўлса-да, Ҳамза Ҳакимзодадан ўрганиш тобора чуқурлашади, янги ижод типини, образлар яратиш усулини излаш масалаларига кўчади. Зотан, бой классик адабиётимиз, халқ оғзаки поэтик ижодиёти, қардош халқлар адабий тажрибаларини ижодий ўзлаштирган шоир ва драматург Ҳамза Ҳакимзода ўзбек совет адабиётида янги бадий метод принципларига ҳам асос солди. Ҳамза Ҳакимзода бадий ижоднинг ғоявий-эстетик асосларини, реализм принципларини умумсовет адабиёти бадий методи — социалистик реализм методи изига солиб юборди. Унинг ижодиётининг бу новаторлик хусусияти Ойбек ва унинг

замондошлари ижодида ўзига хос равишда ўзлаштирила ва ривожлантирила борилди. Бу жараёнда улуғ рус ва СССР халқларининг бу соҳадаги бой тажрибаларидан ижодий ўрганиш, ўзаро адабий алоқаларнинг кенгайиши ва чуқурлашиши ҳам катта аҳамият касб этди.

Ойбек жозибали, жўшқин фикр ва ҳисларга бой шеърлари, дostonлари, қиссалари, романлари, чуқур назарий ва амалий қимматга молик илмий ва публицистик мақолалари билан умумсовет адабиёти хазинасига салмоқли ҳисса қўшди.

Мусо Тошмуҳаммад ўгли — бўлғуси ёзувчи Ойбек бўронли биринчи рус революциясининг бошланиш йилида, ишчи синфи ва бутун меҳнаткаш қатламлар чоризм салтанатига ҳамда помешчиклар тузумига қарши бепоен мамлакатимиз бўйлаб узил-кесил оёққа турган пайтда, 1905 йилнинг 10 январида Тошкентда ҳунарманд-бўзчи оиласида дунёга келди. У ўз ота-онаси ҳақида кейинчалик шундай маълумот берди: «Отам ёшлигида бўзчи, кейин Хумсон ва Янгибозор қишлоқларида боққоллик қилган. Ўқимаган, жаҳли тез, тажанг бир одам эди. Онам жисмоний жиҳатдан кучсиз, лекин ақлли, зийрак, раҳмдил ва ҳар ишга эпчил хотин эди. Дўппи-жияк ва қўл ишлари билан кўп машғул бўларди. Ишдан бўшагач, кўп китоб ўқирди».

Мана шу меҳнаткаш ва заҳматкаш она тарбияси ва таъсирида ўсган ёш Мусо онасининг айтган қўшиқлари ва ўқиган китобларини ҳавас билан тинглар эди. Мусо етти ёшга етганда қари бобоси уни эски усулдаги мактабга олиб бориб берди ва одат бўйича:

«Исми Муҳаммад Мусо,
Тақсир, эти сизники,
Устухони бизники»—

деб набирасини «катта саллали, кичик бошли» домланинг ихтиёрига топширди. Мусо «Қоронғи, ис босган, захкаш» бир уйда жойлашган эски мактабда мўйлаблари сабза урган ва гўдак, бирмунча саводхон ва ғирт саводсиз болаларга аралашиб ўқиди. Эски мактаб ҳаёти Мусо учун оғир кечди. Чунки у ердаги таълим, савод чиқариш болаларни уриш-калтаклаш, домланинг тирикчилиги учун овқат ва пул йиғиш йўли билан амалга оширилар эди. Мактабнинг «пайшанбалик», «ийдлик» («ҳайитлик»), бўйра пули, қамчи пули, таълим пули, «озодлик» каби маросимлари шу мақсадда жорий қилинган эди.

Мусо (Ойбек) эски усулдаги мактабнинг оғир шароитида 13 ёшига қадар ўқиб, тиришқоқлиги туфайли саводини

чиқара олди, классик адабиётнинг баъзи намуналарини ўқий билиш даражасига етди. Шу равишда поэтик ижод болаликдан Мусонинг қалбидан жой ола бошлади. Болалик пайтларидаёқ Мусонни оддий кишилар айтиб берган қўшиқ ва ашулалар, эртақ ва масаллар, «Минг бир кеча» ҳикоялари, лапар ва қозоқ ўланлари, халқ қизиқчилиги ва аскиялар, мақол ва ҳикматли сўзлар жуда қизиқтирган. Опасининг ҳали саводи чиқмаган укаси Мусога ёддан ва китоблардан «Навойи, Машраб, Ҳофизларни майин, ёқимли овоз билан, чиройли оҳанг бериб, жуда равон ўқиши» уни мафтун этган. Бобоси юракдан чиқариб айтган жозибали, романтик руҳдаги ҳикоя ва ривоятларни завқ билан тинглаган. Бундай ҳаяжонли онларда ўзини худди мурғак ақли тўлишаётгандек, туйғулари бойиётгандек сезган. Ора-чўра эшитган ва билганларини қўшиб-чатиб, ўзича ашула ҳам тўқигаң, Эски усулдаги мактабда саводи чиққандан кейин Ҳофиз, Навойи, Фузулий, Бедил, Машраб, Муқимий ва бошқаларнинг шеърларини ўқиш унга кучли завқу шавқ бағишлаган. Айниқса, Навойи ғазалиёти Мусо тасавурида бир умр сақланиб қолган. «Ҳақиқатан,— деб ёзади у «Болалик» хотираларида,— Навойи менда пок севги яратди. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқийман. Пок муҳаббатини, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа Навойидан ўрганганман». Халқ ҳаётининг баланд-паст тўлқинлари, аччиқ-чучук ҳодисалари, ёзма ва оғзаки поэтик ижод дунёси, она диёр табиатининг гўзалликлари таассуроти ажойиб суратда бирикиб, ёш Мусонинг онг ва ҳисларини шакллантира боради.

Ойбек 12 ёшида Улуғ Октябрь социалистик революциясини қарши олди ва янги очилган совет мактабларидан бирига кириб ўқиш, 1921 йилдан бошлаб эса, Навойи номидаги биринчи ўзбек таълим-тарбия техникумида билим олиш бахтига муяссар бўлди. У техникумда тўрт йил таҳсил олди, унинг интернати бағрида тарбияланди, Ленин комсомоли сафига кирди. Техникум ўқувчиларининг «Тонг юлдузи» деган деворий газетасида муҳаррирлик вазифасини ҳам бажарди. Ойбек тахаллуси билан шеърлар ёзиб, талабалар орасида танилди. «Чолғу товуши» номли биринчи шеъри матбуотда 1922 йилда «Армуғон» деган адабий тўпламда эълон қилинди. Ёш шоир улуғ Ленин вафоти муносабати билан ёзилган «Йўқлаш», «Йўқсуллар сўзи», «Ўзгариш тўлқинлари», «Байроқ», «Ишчига», «Ёш куч», «Ёш куч толмасин», «Ер кимники» каби машқ шеърларидаёқ ёш, қайноқ қалбига янги замон бахш этган

янгича фикр ва ҳисларни ифодалади, комсомол ва совет ёшларининг инқилобий ҳодисаларга қарашини, жанговарлик руҳини ақс эттирди. Айни чоқда унинг айрим машқларида тез таъсирланувчи ҳассос қалбнинг ўта раҳмдиллиги ҳам сезилиб туради. Овчиларнинг қуш отишидан, болаларнинг қўнғиз тутишидан, парранда ва ўсимликларга озор беришидан шоир дили қаттиқ огрийди, ўзбек қизларининг зўрлаб турмушга чиқарилишидан, муҳаббатнинг вафосизлигидан, табиат ва турмушнинг нохуш манзараларидан ўксиб йиғлагиси келади, қалби яралангандай бўлади. Лекин тобора ҳодисаларнинг ҳаётбахш истиқболига ишонч руҳи ортади, ижодий концепцияси, дунёни кўриши ва поизицияси аниқланади.

Ойбек 1925—1930 йилларда Ўрта Осиё Давлат университети ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимида, Ленинград Халқ хўжалиги институтида таҳсил олди. У марксизм-ленинизм назариясини, диалектик материализмни, марксизм классиклари асарларини чуқур ўрганар, айни замонда, рус ва жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари билан танишиб борар эди. Шу йиллар орасида Ойбекнинг «Туйғулар» (1926), «Қўнғил найлари» (1928), сал кейинроқ «Машъала» (1931) деган шеър тўпламлари босилиб чиқди. Бу тўпламларга кирган шеърлар ёш шоирнинг гоҳо йўлда қоқилиб-туртиниб бўлса ҳам тинимсиз олға ҳаракат қилаётганлигини, қуёш нурига қараб интилаётганлигини кўрсатар эди. 1925 йилда Ўзбекистонда ерсув ислоҳоти ўтказилиши муносабати билан Ойбек «Ер кимники» шеърини ёзди. Унда «олтин тупроқ» меҳнат эгасига тортиқ қилинганни шавқ билан олқишлайди, деҳқон меҳнатини янчиб келган «бойқушлар»ни лаънатлайди. Ойбек эскиликка қарши янгиликнинг ҳужумини ва социалистик ҳаёт муваффақиятларини куйлади, замонамизнинг бунёдкорлик қудратини чуқур ҳис қилиб, ўзига хос овоз ва услубда ўзбек поэзиясига янги мавзу ва янги қурувчи инсоннинг лирик образини олиб кирди. 20-йиллар охири ва 30-йиллар бошида кескин синфий курашнинг амалий оқибатлари, янгиликнинг эскилик устидан тобора ғалаба қозониб, ўз социалистик мазмунини конкрет шаклларда мужассамлантириши шоирнинг янги ҳаёт учун кураш гўзаллигини тирак ҳис қилишига, турмушга соғлом, оптимистик қарашини ўстиришга йўл очди. Бу тенденция аввало «Синглимга хат», «Ўзбекистон учун», «Нева хотиралари» шеърларида ўз ифодасини топди. «Товушим» шеърисида (1927) Ойбек ўз тақдирини пролетариат ва меҳнаткаш халқ тақдири билан маҳкам боғлаганлигини тарафдор

этди, синфий курашда ўз ўрнини қатъий белгиллаганини куйлади:

Курашди икки тўлқин,
Қараб турайми?
Ёш тарихнинг темир қўли —
Кетга бурайми?
Йўқ... болғалар, ўроқ сафи
ила бораман.
Ёнгин, кураш, жанглар сари
кўкрак очаман.
Буюк Маркс «Капитал»и
ёш юрагимда,
Янги ҳаёт, эрк диёри
икки кўксимда.

Мамлакатимизда социализм узил-кесил ғалаба қозонган йилларда шоирнинг бу эстетик сўроқлари ва «онги» ўз бадий «жавоби» ва ифодасини топди, унинг қалби ва зеҳни орқали кечган интеллектуал-психологик кечинмалар образида конкрет гавдалантирилди.

Ойбек лирик шоир эди. У биринчи беш йиллик даврида Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқа забардаст шоирлар қаторида замонамизнинг қурилиш ва бунёдкорлик қудратини чуқур ҳис қилиб, улуғ рус адабиётининг баракали таъсирдан илҳомланиб ўзбек совет шеърлятига янги мавзу — озод меҳнат, билимни эгаллаш, аёллар озодлиги, мамлакатни индустриллаш, қишлоқларни колхозлаштириш каби мавзуларни ва бунёдкор инсон образини олиб киришда қатнашди. Бу мавзулар «Машъала» тўпламидаги «Фанга юриш», «Қишлоқ қизи — студент» «Муаллима», «Комсомол қўшиғи», «Беш йиллик план», «Патгачи хотин», «Комсомолка — ишчи қизга», «Днепро-строй», «Темир ҳақида» каби шеърларда ўз аксини топди. Бу шеърларда Ойбек инқилоб туфайли одамларда ҳосил бўлган янги кечинмаларни, совет кишиларининг меҳнат қаҳрамонлигини, озод ҳаёт нашъасини тараннум этди. Ўзбекистоннинг ўн йиллигига бағишланган «Ўзбекистон» шеърлигида республикамиздаги социалистик тараққиётни кўтаринки руҳда бадий тасвирлади:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар,
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар.
Бахт тошини чақиб, бунда куч гувиллайди.

Замонавийлик туйғусини қабартиб ифодалаш, замон ҳаракатини ичдан ва кескин ҳис қилиш Ойбек лирикасини характерлайдиган энг муҳим фазилатларидан биридир. Худди қатрада қуёш акс этганидек, унинг лирик образлари

тўқимасида, ички ҳаракатида замонамиз (ёки тарихий тараққиётнинг бирор босқичи)нинг қандайдир муҳим хусусияти, қирраси, жараёни ўз бадний ифодасини топади. Ҳатто шоирнинг лаҳзалик, оний туйғулари ва ўйларини ифодалаган лирик парчаларга ҳам улуғ замон, Октябрь инқилоби, совет даврининг етакчи белгилари (қуёш, баҳор, дарё ва ҳоказо образларда) кириб-келади ва тарихий боғланишнинг маълум қирралари очилади.

Тарихларнинг тун оғушини
Ёриб қуёш туғди инсонга.
Инсонларнинг қадим тушини
У кўрсатди рўй-рост жаҳонга

Лирик кечинма, эстетик ҳукм совет замонининг муҳим ижтимоий гуманистик хислатини, белгисини акс эттиради. Революция ўтмишда очлик ва қашшоқликка маҳкум этилган меҳнат аҳлининг букчайган белини ростлади, унга қайтадан ёшлик бахш этди:

Кўзлардадур ёшлик учқуни,
Хўп ростлаган қаддини инсон.
Муҳтожликнинг золим қуюни
Қилмас энди уни саргардон.

Ойбек лирикасида ижодий меҳнатнинг гўзаллигини, инқилобнинг қудрати, совет ватанпарварлигининг ҳаётбахшлигини ифодаловчи ўзига хос образлар яратилди. Булар ичида қуёш ва баҳор образлари («Қуёш қўшиғи») шоирнинг гражданлик ва ватанпарварлик кечинмаларини куйлашга айниқса монанд-бўлиб тушди.

Қуёш ва баҳор образлари Ойбек лирикасида ривожланиб борди. Шуниси мароқлики, шоир ўзбек халқининг инқилобдан аввалги ҳаётини тасвирлаганда, қуёшни ғамгин, қовоғи солинган, ёки кичик учқун ҳолида, баҳорни эса ҳатто кишини қалтиратувчи қиш ҳолида кўради. Шуниси борки, қуёш, баҳор илиқлиги зулмат, қоронғилик ва совуқнинг кучини енгизиш (нурли истиқбол сари ҳаракат) ҳаминша таъкидланади: «Қуёш инсонга тарихларнинг тун оғушини ёриб туғади». «Қуёш қўшиғи» шеърида (1937) қуёш образи билан ҳаётни уйғотиб юборадиган баҳор образи айниқса яққол кўзга ташланади:

Ҳаётнинг қар, хасис тошига
Югурди бир сўлим, ёш баҳор.
Муз эриди сувнинг бошида
Ҳаёт кўрди нур тошқин диёр.

Шоир тасаввурида қуёш ва баҳор образлари Улуғ Октябрь инқилоби самаралари билан ёнма-ён, чапишган ҳолда келади ва меҳнатқаш халққа бахт нурларини сочади:

Қуёш, нулинг тўкабер мўл-мўл
Баҳор, кетма бизнинг бошлардан.
Юртимизда қолмасин дашт-чўл
Чаман кулсин ҳатто тошлардан.

Еки:

Ярқирай бер қуёш — инқилоб!
Бошла янги баҳорларга йўл
Дунёларга қиламан хитоб:
Абадий бахт берди бизга қўл!

Шундай қилиб, «қуёш — инқилоб бизга абадий бахт берди», «бахту, қучоқ-қучоқ гул берди», «борлиқни лиммолим нурга чўмилтирди». Шоир ўтмишда «элни қуёшдан маҳрум этганлар»ни лаънатлайди. Халқининг энг яхши фарзандлари нурга интилиб келганлигини самимий куйлайди, совет кишисининг бахти, иқболи ҳам шоир қалбида, тасавурида қадрдон қуёш ва баҳор образларини жонлантиради. Май байрами — «гул байрами», «қуёш байрами»дай, «қуёш машъаласини кўтарган байрам»дай гавдаланади. Май байрамига доимо «кўклам таклиф этилади», «совет халқининг кучи, маҳорати ҳамиша бу байрамга «ишнинг сепини ёйиб» келади. Шоир бахтли турмушимизни, «юрт баҳори — офтобини» бизга «партия даҳоси бахш этгани»дан, партия «кўкка янги қуёшлар осиб, жаҳон кечасини нурлантираётгани»дан дарак беради. У бахтиёр совет кишилариининг «қўзларида қуёш» кўради. В. И. Ленин даҳоси «минг қуёшдан нурли» эканини таъкидлайди, доҳийнинг айрим фазилатларини қуёш ва баҳорнинг баъзи хусусиятлари билан чоғиштириб, ёрқин образ яратади. Доҳийнинг «қуёш каби, гул баҳор каби табассуми»да меҳнаткашларга бўлган севгисини ифодалайди. Улуғ рус халқи ва бутун башарият ақл-заковатининг тимсол—муҷассаами Лениннинг боши «янги тарихнинг боши» билан жуда алоқадордир.

...Бу бош — янги тарихнинг боши,
Тунни ёққан унинг зиёси!
Ленин — бу ном жаҳоннинг шони.
Тарихга куч ва янги нафас —
Ҳам ҳаётнинг улуғ қуёши.
Қуёш тинмас, нури ҳам тинмас.

Ленин «тун билмаган қуёш»дир, Ленин —

Исми баҳор сингари келди,
Кўк титратган қалдироқларда.
Халқ уйига кирди қуёшдай,
Шуълалари ол шафақларда.

Шоир Лениннинг «қуёшдай халқ уйига кириши»да унинг иши ва ғояларининг барҳаётлигини акс эттиради.

Ойбек шеърларининг лирик қаҳрамони революцион ва социалистик ўзгаришлар бунёдкори бўлган совет кишининг маънавий-ахлоқий ва интеллектуал дунёсининг бойиб, гўзаллашиб боришини ўз қалб ҳарорати билан жўшқин ифодалаб берди.

* * *

30-йилларда давр билан баробар қадам ташлаб, ижодий камолотга эриша борган Ойбекнинг ҳақиқий санъаткорларга хос заҳматкашлиги, ишчанлигига ҳайратда қоласан киши. Шу ўн йилликда у илмий-педагогик иш билан ҳам озмунча шуғулланмади. 1930—1935 йиллар мобайнида Урта Осиё Давлат университетиди, Урта Осиё план-иқтисод институтиди сиёсий иқтисод фанидан дарс берди. Сўнгра Ўзбекистон Маданий қурилиш илмий-текшириш институти (1933 й.) ва Пушкин номидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида (1934—1937) илмий ходим ва сектор мудирини вазифасида ишлаб, ўзбек адабиёти тарихи ва совет адабиёти бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб борди. У «Навоийнинг ҳаёти ва ижодий», «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» ҳақида монографик асарлар ва бошқа бир талай мақолалар яратди. Унинг илмий асарлари учун тўплаган материаллари шоирнинг бой фантазиясида жонланиб, образларда гавдаланиб, бадий ижодининг гуркираб ўсишига ҳам кўмак берар эди. Шу тариқа бадий ижод билан бир вақтда Ойбекнинг адабий танқидчи, адабиётшунос сифатида порлоқ таланти ҳам намоён бўлмоқда эди.

Булардан ташқари Ойбек яна бир талай шеърлар, поэма кетидан поэмалар («Дилбар — давр қизи», «Ўч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи - Жўра», «Қаҳрамон қиз», «Гулноз», «Қамончи»), классик ва ҳозирги замон адабиётига онд илмий, танқидий ва публицистик мақолалар яратди борди. Улуғ рус шоири А. С. Пушкиннинг шоҳ асари «Евгений Онегин»ни тез фурсатда ва оригиналга жуда яқин қилиб таржима этиши, рус ва жаҳон адабиётидан қилинган бошқа қатор адабий-бадий таржималари ҳам таҳсинга сазовордир.

Ойбек тўнғич поэмаси «Дилбар давр қизи»да (1933) йигирманчи йилларнинг ўрталарида Ўзбекистонда хотин-қизлар озодлиги йўлида олиб борилган курашларни акс эттирди. У поэма жаҳрида биринчилардан бўлиб ижобий аёл образини кенг планда тасвирлади, ёш Дилбарнинг ўсиш эволюциясини, совет тузуми шаронтида ижтимоий

ҳаёт қуришга тайёрланишини кўрсатиб берди. Поэмада аёллар озодлигининг душманлари — савдогар-нэпманлар образи реалистик равишда фош қилинди.

Ойбек ўзбек ва қозоқ хотин-қизларининг инқилобдан аввалги оғир ҳаёти ва тақдирини кўрсатган «Уч» (1932), «Бахтигул ва Соғиндиқ» (1933) поэмаларида тарихий мавзунини кўтариб чиқди. «Темирчи Жўра» поэмасида (1934) Октябрь инқилоби ва граждандар уруши даврида ўзбек ишчи ва меҳнатчиларининг зolimларга қарши революцион курашга фидокорона отланганини тасвирлади. Муаллиф темирчи Жўра ва ишчи Турсунлар сиймосида граждандар уруши қизиган пайтда жонини аямай Ватан душманлари ва хоинларига қарши курашган ўзбек меҳнаткашларининг ёрқин образини яратди. Асарда мард ва фидокор Жўра образи реалистик тасвирланди, инқилобий романтика унга таркибий бир қисм бўлиб кирди.

Ойбек 30-йилларнинг ўрталарида испан халқининг демократия, озодлик йўлида фашист газандаларига қарши оғир шароитда олиб борган курашини «Қаҳрамон қиз» поэмасида (1936) то сўнгги қони қолгунча душман билан жанг қилган Эмилия образида чизиб берди. Тенг бўлмаган кучлар курашида қаҳрамоннинг фожиали ўлимига қарамасдан, ҳаётбахш романтик руҳ бу асарнинг қон-қонига сингдирилган.

Ойбек «Гулноз» поэмасида (1936) кoлхозларни ташкил қилиш ва мустақкамлашда етилган ажойиб ёшлар образини, «Навой» поэмасида (1937) XV аср улуг ўзбек шоири ва мутафаккири образини яратди.

Ойбек поэмачилик соҳасидаги бой тажрибасини давом эттириб, уруш йилларида ўзбек халқининг пахтачилик соҳасидаги фидокорона меҳнатини ёритган «Қизлар» (1947), ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзоданинг Шохимардонда кечирган сўнгги ҳаёт йўли ва ўлими фожиасини шоирона ҳис-туйғу, юксак поэтик пафос билан гавдалантирган «Ҳамза» (1948), Покистон халқи ҳаёти тўғрисида «Зафар ва Заҳро», «Ҳақгўйлар» (1950) ва бошқа поэмаларини ёзди.

Инсон шахсининг ўз даври ҳаракати билан кўп қиррали муносабатли ўсишини кўрсатиш Ойбек поэмалари образи тўлақонли, сермазмун бўлиб чиқишини таъминлади. Шоирнинг Ўзбекистонда хотин-қизлар озодлигининг дастлабки босқичини акс эттирган «Дилбар — давр қизи», ўтмишдаги севги фожиасини тасвирлаган «Уч», шахсий эркинлик ва бахт учун курашни куйлаган «Бахтигул ва Соғиндиқ», Октябрь революцияси учун бўлган жангларда

тобланмиш инқилобчилар образини гавдалантирган «Темирчи Жўра», испан халқининг демократия ва озодлик йўлида фашизмга қарши олиб борган жанглари манзарасини чизиб берган «Қаҳрамон қиз», қишлоқларимизни коллективлаштиришнинг иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётимизга кўрсатган куч-қудратини ифодалаган «Гулноз», улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийга бағишланган «Навоий» поэмалари қаҳрамонларидан тортиб, халқимизнинг узоқ ўтмишда (XIII асрда) чет эл босқинчиларига қарши кураши тарихини ҳикоя қилувчи драматик поэма «Маҳмуд Торобий», совет халқининг Улуғ Ватан урушидан кейин бошланган халқ хўжалигини тез суръатлар билан тиклаш ва пахтадан юқори ҳосил олиш ҳаракатини ёритган машҳур «Қизлар», ўзбек совет адабиёти асосчисини образини яратган «Ҳамза», Покистон меҳнаткашлари ва зиёлиларининг тинчлик, демократия ва озодлик йўлида олиб борган курашларини тасвирлаган «Зафар ва Заҳро», «Ҳақгўйлар», болалик хотираларини поэтиклаштирган «Бобом», вайронлик ва офат келтирувчи урушларга қарши барқарор тинчлик учун курашнинг чуқур гуманистик моҳиятини ифодаловчи «Даврим жароҳати», ўтмишдаги севги фожиасини мудҳиш социал фожа сифатида талқин қилувчи «Гули ва Навоий» поэмаларининг ажойиб образларига қадар замон ва инсон проблемасининг ўзаро муносабати, давр ва инсон тақдирининг ўзаро диалектик боғланиши ҳаққоний ва ёрқин гавдалантирилганини кузатиш мумкин. Бу поэмаларнинг қаҳрамонлари ё феодал-патриархал ахлоқ ва урф-одатларга қарши чиқадилар, ё ижтимоий адолатсизлик, тенгсизлик, миллий зулм томирларини қирқиш учун исён кўтарадилар, янги инсон учун бўлган синфий ва ғоявий жангларда қатнашадилар, янги ҳаёт равнақи учун курашда камолга эришадилар. Тарихан катта аҳамиятга эга бўлган жараёнда улар маънавий етиладилар, чиниқиб, ўзлигини тушуниб борадилар, уларнинг миллий ва синфий онглари ўсади, граждандлик туйғулари шаклланади, интернационал алоқалари кучаяди, мустақамланади.

Ойбек поэмаларида контраст образларни асар марказига қўйиш характерлидир. Дилбар нэпманларга, Холхўжа Ҳошимбойвачча ва инқилоб душманларига, Соғиндиқ катта феодал-чорвадор Отабойга, темирчи Жўра бойлар ва революция душманларига, Навоий султон Ҳусайнга, Ҳамза шайхларга зид қўйилади. Лекин, ҳар икки қутбдаги образлар ҳамиша индивидуаллаштирилган характерларнинг муқоясасидан иборат бўлмай, балки бир-бирига зид со-

циал-синфий, ахлоқий-психологик принципларнинг тўқнашувларини ҳам қамраб олади.

Поэмаларнинг лирик маркази доимо ижобий қаҳрамонга қаратилган бўлади. Салбий образлар эса ижобий қаҳрамон характерини ҳаракатда кўрсатиш учун антитеза сифатида хизмат қиладилар. Башарти Ҳошимбойвачча бўлмаса, Лаълихоннинг фожиаси ва Холхўжанинг ўч олиши кераксиз бўлиб қолар эди, реакцион руҳонийлар Шоҳимардонга ин қўймаганда, Ҳамзанинг бу ерда курашчанлик имкониятларини тўлиқ намоён қилиши мумкин эмас эди. Мулкдорлар революцияга қарши бош кўтармаганда, темирчи Жўра қаҳрамонлигининг халқчил моҳияти тийран очилмаган бўлар эди ва ҳоказо.

Лекин «Қизлар» поэмасининг конфликт чизиги бундан бошқача. Бу поэмада немис-фашистларнинг Ватанизмга хоннона бостириб кириши туфайли қишлоқ хўжалигида пайдо бўлган етишмовчилик ва «ўпирилиш»ларни йўқ қилиш учун кураш сюжет ва композицион муқояса ва психологик асос коллизияларини ташкил этади ҳамда характерни «таранг» ҳолатда кўрсатишга хизмат этади. Бу поэмада контраст чоғиштирма салбий ё эпизодик тарзда тасвирланади (қизлар отасининг фронтда ҳалок бўлиши, жангдан ярадор бўлиб қайтган Мадъёрнинг ҳикояси ва ҳоказо) ёки персонажлар ва авторнинг маккор душман ёвузлигига бўлган ғоявий-эстетик муносабатида очилади. Ҳар қандай поэмада ижобий образларнинг ғолибона кучқуввати салбий ҳодисаларни ларзага келтириб, мағлубиятга дучор этади, бир-бирига зид интилишлар ва қарашларнинг беллашуви ва мумтоз совет ватанпарварлиги идеяларининг енгувчанлиги яққол гавдаланади.

Ойбекнинг поэмаларида, худди лирикасидаги сингари, образларнинг ўймакорлиги, қўймалиги таҳсинга сазовордир. Портрет, аъзо ҳаракатлари, нозик қилиқлар, чеҳрадаги ўзгаришлар фақат вазиятнинггина эмас, ҳатто характернинг моҳиятини очишга қодирдир. Отабой Қарқарадан қайтгач, никоҳида бўлган Бахтигулни катта хотини қўлига: «Мана бу чўри сеники буткул» деб топширади.

Шунда:

Бойвачча бека дер ранги ўчиб:
—«Оёғи кутли бўлсин илоҳим!»
Бекага боқар Бахтигул чўчиб
Қадайдн ерга кўзларини жим.

Беканинг ранги ўчишида эрининг феълени яхши билган аёлнинг ҳақиқий аҳволини нчдан туйиши, рашки, айни замонда эрига гап қайтаришдан қўрқиши ифодаланган.

Бахтигулнинг бекадан чўчиб ерга қарашида зулмдан зада бўлган чўрининг хуркак табиати, ор-номуси бәрбод этилганидан уялиши акс этиб турибди.

Холхўжага биринчи бўлиб муҳаббатини сездириб, Лаълихон унга «кўз сузди, чиройли кулди», уларнинг кўксидан ёнган севги тошиб чиққан кезларда Холхўжага «Лаълихон ширин, шўх боқди». Аммо Холхўжа қамалиб, қизнинг Ҳошимбойваччага узатилиши маълум бўлгач, энди Лаълихонда «юз сўлғин, бош букик, пармалайди ўй... юрагини чақар хасрат илони...».

Темирчи Жўранинг меҳнатсеварлиги меҳнат билан фахрланиши, текинхўрларни менсимаслиги, баҳодирлик табиати портрет чизиқларидаёқ нақшланган:

Тинмас кундуз, тинмас кеча,
Елкаси кенг, қулочи зўр.
Дош келолмас шерик неча,
Ҳаммасига зарби ҳам жўр.
Тўнж рангли юз, куюнди қош,
Ажинлари чуқур-кескин.
Ҳамиша тик, ғурурли бош,
Фақат кўзлар сокин, майин...

Ойбек поэмаларида персонажларнинг руҳий ҳолати, кечинмалари кўп ўринда нақшинкор қилиб тасвирланади. Уймакорлик санъати доирасига қиёфа ўзгариши ва аъзолар ҳаракатининг конкрет деталлари тасвиридан ташқари персонажларни қуршаган муҳит, предмет, жиҳозлар, воқеа ўрни тасвири, пейзаж, нутқ характеристикаси, тасвирий — тил воситалари — эпитет, ўхшатиш, мажозий ибора ва ҳоказолар жалб қилинади. Кўринишда статик бўлиб кўринган бу жисмоний образлар ички ҳаракат ва руҳий ўзгаришларни акс эттирувчи воситаларга айланиб, динамик тус олади.

Ойбек поэмаларининг барча бадний компонентларида реалистик тасвир асослари яққол кўзга ташланиб туради. Шунинг учун севги ва садоқат поэмаларида ҳам романтик парда, кўтаринки услуб тагида образларнинг реалистик характери ёрқин кўринади: сюжет ва персонажлар социал-тарихий ва психологик жиҳатдан типик томонлари билан кўрсатилади. Персонажларнинг тасвирида, уларнинг тиркичилик шарт-шароитида, хатти-ҳаракатларида, портрет ва уст қиёфаларида ўзига хос ҳаётий элементлар сақланади. Ойбек поэмаларида тобора романтик стиль ўз ўрнини соф реалистик воситаларга бўшатиб беради. Аммо эмоционалликнинг жўшқин ифодаланишига персонажларнинг лирик бўёқда тасвирлаш, шеър мусиқийлиги ва оҳанг-

дорлиги соф реалистик поэмаларига ҳам сингиб кетади ва такомиллашади.

Ойбек поэмаларининг реализми ҳаммадан бурун ва биринчи галда халқ руҳига чуқур кира билганлиги билан белгиланади. Конкрет-тарихий шароитнинг индивидуаллашган тафсилотларини ҳаққоний гавдалантириш, образларни характерли ва рўйи-рост кўзга чалинадиган қилиб тасвирлаш теран халқчиллик ва партиявийлик асосида юзага келади. •

* * *

Ойбекнинг поэзиядан прозага ўтиши осонликча бўлмади. Бу тўғрида у «Халқ ва партия тарбиясида» деб номланган автобиографиясида қуйидагиларни ёзди: «Ўттинчи йилларнинг биринчи ярмида бир неча поэма ёздим, лекин мен кўпроқ проза ўзига жалб қила бошлади ва ҳозирги замон темасида кенг умумлаштирувчи асар ёзишга ўзимда катта эҳтиёж сездим. Бунга бирданига эришиб бўлмади. «Студентлар» романи устида ишлай бошладим, лекин уни тамомламадим, турмуш ва адабий тажрибамни кенгайтиришим, янги гап айтишим лозим эди». Ҳақиқатдан ҳам, адиб «турмуш ва адабий тажрибасини кенгайтириш» мақсадида элга хизмат қилиш доирасини кенг қамраб олишга ҳаракат қилди. У фақат шоирлик фаолияти билан чекланмасдан, балки жамоатчи, публицист, танқидчи, адабиётшунос олим, бадиий асарлар таржимони сифатида кўп ишлади. Ойбекнинг ҳаёт тажрибаларининг ортиши, социалистик қурилишда, маданий-адабий жабҳада актив иштироки, лиро-эпик асарлар яратиш маҳоратини эгаллаганлиги, тинмай ўқиш-ўрганиш, илмий тадқиқот билан жиддий шуғулланиши прозага ўтиш жараёнини тезлаштирди. «Секин-секин прозага орзу-ҳавас ошарди кўнглимда,—деб ёзган эди Ойбек,— чунки ёшлигимдан билган эртақлар, чўпчаклар, Ўзбекистонда у замон чиққан бир мунча китоблар, ҳикоялар, айниқса, болалигимдан ўзбек халқи турмушидан хотиралар менга кўп таъсир қилган эди. Мен проза соҳасига қизиқиб, ўргамчик машқлар билан машғул бўлдим. Лев Толстой, Тургенев асарларидан ҳам таъсирланар эдим, лекин асосан Горький асарлари менда чуқур таъсирли из қолдирган эди. Горький асарларини мукамал ўрганиб, ҳазм этдим, сингдирдим ва Горькийнинг асарлари хазинасидан олган сабоқларим ёрдами ила ўзим проза соҳасида йўл топдим. «Қутлуғ қон», «Навой», «Олтин водийдан шабадалар» асарларимни яратдим».

Ойбекнинг бадий прозадаги дастлабки тажрибаси «Глобус» ҳикояси (1934) бўлди. Бу ҳикояда ёзувчи Ўзбекистонда шиддат билан ривожланаётган маданий революция жараёнини, ҳамма, энг оддий ишчиларга қадар илмфан масалалари билан жуда қизиқишини акс эттирди. «Глобус» ҳикояси ва ёзувчининг, ўз эътирофига кўра, муваффақиятсиз чиққан «Студентлар» романи устида олиб борган жиддий машқлари унинг қаламини чархлади ва, ниҳоят, 1938 йилда ёзилиб 1940 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилган машҳур «Қутлуғ қон» романи яратилди.

Ойбекнинг ижодий меҳнат активлиги «Қутлуғ қон» романини ёзиш тарихида жуда яққол кўзга ташланади. Вульгар социологизмнинг ашаддий тарафдорлари шоир ижодиёти мазмунини бузиб кўрсатиб, ёзувчини адабий ҳаракатдан сунъий равишда четлаштиришга уринган оғир бир пайтда, у тетик руҳ билан, ижодининг партиявийлигига тўла ишонган ҳолда, бутун юраги, ақл-идроки, инсонга меҳр-муҳаббатини ижодга еарф қилди. У шу қадар қизгин илҳом билан қалам тебратдики, олти ой бадалида миллий озодлик ҳаракатида меҳнаткаш халқ онгининг мунавварлашишини тасвирлаган, ғоявий-бадий жиҳатдан юксак, умумсовет адабиётининг классик кутубхонасидан абадий ўрин олган «Қутлуғ қон» романини ёзиб битирди.

Адиб «Қутлуғ қон» романида ўзбек халқи тарихи ва тақдирида жуда катта аҳамиятга молик бўлган, халқ оммасининг тарих яратувчи кучини ёрқин намойиш этган, социал тўқнашув ва коллизиялар бўртиб кўринган кескин бурилиш даври—ўзбек халқининг революциядан аввалги оғир ҳаётини тасвирлади, бой-савдогарлар, маҳаллий ва чор амалдорлари томонидан эксплуатация қилинган, хўрланган, жабрдийда меҳнаткашлар синфий онгининг тобора ўсишини, ёзувчиларга қарши жиддий курашга ва қўзғолонга отланишини ёрқин акс эттирди. Бу романда инсон ва табиат (меҳнат), шахс ва халқ (коллектив), халқ ва тарих, ҳозирги замон ва тарихий ўтмиш проблематикасини ёритиш, уларнинг ўзаро муносабатини ҳаққоний, реалистик акс эттириш, қаҳрамонларнинг социал психологиясини очиш характерлидир. Адибнинг халқ характерини тарихий тараққиётга боғлиқ ҳолда тасвирлаш санъати, шубҳасиз, миллий заминда туғилди ва шаклланди. У классик адабиёт, халқ оғзаки-поэтик ижоди, ўзбек совет адабиётининг биринчи намояндалари тажрибаларига суянди. Бироқ миллий адабиёт традицияларини ривожлантиришда қардош халқлар адабиётларининг бир-бирини бойи-

тиши ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Ойбекнинг образли тафаккури, бадийи онги гоят серқирра кўп миллатли ижодий тажриба билан тўлишди, мукаммаллашди.

Аммо Ойбек «Қутлуғ қон»да ҳаётни тасвирлашга мустақил ёндашади, ўзидан аввалгиларни сира такрорламайди, ҳаётда янги туғилган ҳодисаларни пайқаб олиб, реалистик традициялар доирасини кенгайтирди, образнинг бадий мазмунини тўлдирди. Бу романнинг яратилиши Янги миллий адабий традицияларнинг ривожланаётганидан, ўзбек совет адабиёти умумиттифоқ ва жаҳон адабиётининг ғоявий-эстетик савиясига тенглашаётганидан ҳам далолат берар эди.

Адиб «Қутлуғ қон» романида биринчи жаҳон уруши ва унинг арафаси (1912—1916) йилларида мустамлака Туркистонда капитализмнинг тараққий этиши йўлини, синфий курашнинг қандай ривожланиши, жафокаш меҳнаткашлар оммасининг манфур эксплуататорларга қарши олиб борган курашини ҳаққоний кўрсатиб берди.

Асарда меҳнаткашларнинг жафоли ҳаёти, уларнинг вакили Йўлчи образида гавдалантирилган. Йўлчи тарих тўлқинлари оқидамида, тарихий ривожланиш қанотида ҳаракат қилади. Оилавий-маиший, социал-синфий тўқнашувлар натижасида аста-секин унинг онгида уйғониш пайдо бўлади, ақл-заковати, ирода кучи аниқ мақсадга, халқ манфаатларига, халқ устидаги зулм кишанларини узишга қаратилади. Ўз замонасининг озодлик ва демократик ҳаракати истиқболида тасвирланган Йўлчи ижтимоий муҳит маҳсулигина эмас, балки унга таъсир кўрсатувчи, уни ўзгартириш, ҳаётда янги муносабатлар ўрнатиш учун йўл очувчи актив курашчи ҳамдир. Меҳнаткаш халқ манфаатлари тақдири ва истиқболини кўзлаб замонасининг қаҳрамони (Йўлчи ва шериклари образи) характерининг ўсиши, маънавий ички дунёсининг бойишини кенг тасвирлаш орқали роман пафоси очилади, ғоявий-эстетик қиммати намоён бўлади. Романда ёзувчи меҳнаткаш халқнинг бошқа вакиллари образларини ҳам яратди. Ойбек эксплуататорлар, бойлар дунёси ҳаётини ҳам кенг ёритди. У, ўзбек миллий буржуазиясининг турли бўғинлари ва группаларининг етук образларини (Мирзакаримбой, Фазлиддин, Абдишукур ва бошқалар) яратди ва тип даражасига кўтарди.

«Қутлуғ қон» романи катта бадий маҳорат билан ёзилган. Муаллиф асарнинг ғоявий мазмунини очиш учун хилма-хил бадий воситалардан фойдаланди. Воқеалар давомида ёзувчи ўз қаҳрамонларини турли аҳволда ва турли шароитда кўрсатди. Шу билан уларнинг характер-

ларидаги айрим хислатларни очиб ташлади, ички ва ташқи қиёфаларини ва портретларини чизди.

Ойбекнинг «Навой» романи (1944) ўзбек халқининг XV асрдаги ҳаётини ёритишга бағишланган тарихий-биографик асардир. Романда XV асрнинг тарихий ҳодисалари оқимида улуғ ўзбек шоири ва гуманисти Алишер Навоий характеридаги инсонпарварлик ва халқчиллик фазилатлари тоблана боради. Навоийнинг дунёқараши ва гуманизми, кураш ва интилиши, хатти-ҳаракати, эзгу ниятлари, ахлоқий дунёси ва даҳосининг гўзаллиги, айни пайтда XV аср умумхалқ ватанпарварлик руҳи, халқнинг маълум даражада ижтимоий-миллий кўтарилиши, ҳукмрон социал синфий табақалар зулмидан, нобоб тартиблардан норозилиги, ўз аҳволини англаш, адолатга талпиниш йўлидаги интилишлари ҳам ўз аксини топди. Навоий бош турган ҳолда бутун ижобий шахслар биографияси ва тақдирида халқнинг тарих яратишдаги роли ва тақдири бадий умумлаштирилди. Демак, Ойбек XV аср ўзбек ижтимоий ҳаётининг кенг манзарасини, аҳолининг «юқори» ва «қуйи» қатламлари турмушини зўр маҳорат билан тасвирлаб берган. «Навой» романида муҳим тарихий фактлар ва ҳодисалар ташқи фон бўлиб қолмай, бадий тўқиманинг асосини ташкил этди. Навоийнинг халқ манфаатлари, давлатни бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлари оқибатида маънавий-ғоявий жиҳатдан янада етилиши, ўз тақдири фожиасини тушуниш даражасига кўтарилиши, подшо Ҳусайн Бойқаро илтифотидан юз ўгирса-да, халқчил-гуманистик идеалларга содиқ қолиши ўзининг юксак бадий ифодасини топди. Ойбек «Навой» романида тарихий ҳақиқатнинг асосий моментларини тўғри ёритган. XV аср тарихини ҳаракатга келтирган қарама-қарши кучни бадий лавҳаларда кўрсатиб берди.

Ойбек «Олтин водийдан шабадалар» романида (1949) Улуғ Ватан урушидан сўнг Ўзбекистонда пахтачиликни янада ривожлантириш, пахтадан мўл ҳосил етиштириш процессида социалистик қишлоқ кишилари характерининг шаклланишини, улар онги ва психологиясида содир бўлган ўзгаришларни кўрсатиб берди.

Ойбек совет кишиларининг оташин ватанпарварлик интилишларини, уларнинг Коммунистик партия раҳбарлигида узлуксиз олға босишлари, уларнинг ички дунёсини ёритиб беришни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйди. «Нур қидириб» повести (1957) Ойбекнинг Покистонга қилган сафар таассуротлари остида яратилди. Повестда Покистон ишчилари, тараққийпарвар кишиларининг тинчлик, озод-

лик, мустақиллик ва демократик ўзгаришлар йўлидаги курашлари, ҳақиқатга, нурга интилишлари, улар онгининг ўсиши тасвирланди. Буни кескин социал-синфий ва сиёсий тўқнашувларда ақс этган, халқнинг ҳаққоний иши учун жонбозлик кўрсатувчи, илм-маърифат тарғиботчиси ўқитувчи Аҳмад Ҳусайн, ўткир иродали коммунист шоир Муҳаммад Жамол, ишчи ва меҳнаткашларнинг озодлиги йўлида куч ва ғайратини аямайдиган Шариф Сулаймон профессионал инқилобчи Ғулом Шер, аёллар озодлигининг жонкуяри ажойиб қиз Искандаро ва бошқа образларда кузатиш мумкин.

Ойбек Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек аскарлари ва офицерлари ҳаётини, қаҳрамонлигини яқиндан ўрганиш, Совет Армиясининг қудратини кўриш ниятида Ватан уруши фронтларига борди, жанг бўлиб турган ерларни ўз кўзи билан кўрди. Жангчилар билан ертўлаларда ётди, озод этилган қишлоқларни кезиб, аҳоли билан учрашди, «Қуёш қораймас» романига материал ва фактлар тўплади. Шу йилларда асарнинг айрим боблари ва парчалари босилиб чиқди. Лекин роман анча йиллардан сўнг — 1959 йилда тугалланди. Ойбек романда урушнинг энг оғир йилларида бир батальонда хизмат қилган ва рус командирлари, социалистик интернационализм руҳида чиниққан кишилар таъсирида ғоявий ва профессионал жиҳатдан улғайган ўзбек Бектемир, Асқар полковон, Али тажани ва бошқалар образини яратди. Бектемир турли миллат солдатлари билан ёнма-ён жанг қилиб, ўз тақдирини батальон тақдири билан маҳкам боғлади.

«Болалик» повестида (1963) меҳнаткаш халқ ичидан чиққан ёш бола Мусо характерининг шаклланиши, ички маънавий ўсиши ҳақида ҳикоя қилинади. Лекин бу ички ўсиш ташқи муҳит билан, ҳар хил одамлар билан ўзаро муносабатда юзага келади. Одамлар Мусога ҳаётни, меҳнатни, кишиларни севишни ўргатадилар, табиат, санъат, халқ оғзаки поэтик ижодиёти гўзаллигидан завқланишни унинг дилига қуядилар. Мусонинг фикр ва туйғулари ўз халқи ва қардош халқларнинг энг яхши намоёндалари, уларнинг халқчил фикрлари билан алоқада онглилик касб этади. Демак повестнинг реалистик образлари (Мусо ва бошқа персонажлар) орқали 1909—1918 йиллар ижтимоий ҳаётида содир бўлган янгилик сари силжиш ва бўронли ҳодисалар, халқ оммасининг эксплуататорлик тузумига нисбатан стихияли норозиликдан Коммунистик партия раҳбарлигида онгли инқилобий ҳаракатга қўшилиши ҳам ўз аксини топган.

Ойбек машҳур «Қутлуғ қон» романининг тарихий-ғоявий давом сифатида яратилган «Улуғ йўл» романида Февраль инқилоби кезларида ўзбек меҳнаткашларининг ишчилар ва рус большевиклари атрофига тобора жипслашиб, эксплуатация сиртмоқларини парчалаб ташлаш учун кўтарилишини, ғоят мураккаб вазиятда барча реакцион кучларга қарши ҳаёт-мамот жангларида омманинг инқилобий онги товланишини, натижада Улуғ Октябрь социалистик инқилоби ғалабасига эришишини тасвирлайди. Романда ижобий ва салбий характерларнинг ўзаро муносабати ва кескин тўқнашувлари, улар хатти-ҳаракати, феълитвори, ирода йўналиши ва ички дунёсининг ёритилишида даврнинг ижтимоий-синфий зиддиятлари ёрқин гавдалантирилди. Мадраса шогирди, лекин томир-томири билан халққа туташган Умарали образида зиёлиларнинг инқилобий шароитда ички зиддиятларини енгиб, қайта туғилиши бадий ифодасини топди. Инқилобий вазиятда, демократик табақалар, ишчилар ва большевиклар билан мулоқот ва алоқаларда, бойлар-уламолар билан тўқнашувларда Умаралининг эътиқоди, онг, психологияси ва кечинмаларида янгиликлар пайдо бўлади, сиёсий қарашлари сайқаллашади. У диний хурофот, сиёсий қолоқ тушунчалардан холос бўлади. Реакцион гуруҳларнинг таъқиби ва қamoқ жазоларига бардош беради. Ишчи ва инқилобчи дўстлари сафида қўлида қурол ушлаб, Октябрь инқилоби ғалабасига ҳисса қўшиш шарафига муяссар бўлади. Шу равишда Ойбек «Улуғ йўл» романида аввалги полотноларида гавдалантирилган, жамиятдаги разолатларни аёвсиз фош қилувчи, прогрессив, инқилобий ҳаракатларни қаттиқ ҳимоя қилувчи реализм тенденцияларини ўзига хос суратда давом эттирди.

Ойбек насрий асарларида турли даврлардаги халқ оммасининг ҳаётини, меҳнаткашлар турмушини яхшилаш, меҳнатни эксплуатация сиртмоқларидан озод қилиш, социализм ва коммунизм учун бўлган курашларни асосий мавзу қилиб олди. Бунинг учун ўзининг ҳар бир роман ва повестида халқ оммасининг тарих яратувчи кучини намоён қиладиган муҳим бурилиш даврларини танлади.

Ойбек романларида халқ тарихидаги энг муҳим ва кўтаринки даврларни акс эттирганлиги натижасида характерларни қизғин социал конфликт ва тўқнашувларда тасвирлашга муваффақ бўлди, қаҳрамон характерининг социал-сиёсий ёки инқилобий шароитга боғлиқ эканлигини, давр таъсирида етилганини чуқур ҳис этди, халқ ҳаракатининг ўсишини қаҳрамоннинг улғайиши, чиниқиши ва маъ-

навий дунёсининг бойиши орқали кўрсатишга эришди: айна замонда серҳаракат, давр ўзгартирган янги, курашчан киши характерининг ҳаётга таъсир этувчи, воқеликни ўзгартувчи, янги жамият қурувчи қирраларини яққол намён қилди.

Ойбек насрий асарларининг яна характерли хусусиятларидан бири, уларнинг чуқур тарихийлигидир. Тарихийлик фақат характерларнигина эмас, балки шароитни ҳам тадқиқ этишда ўз ифодасини топди. Воқеликни ҳаққоний, конкрет-тарихий ва инқилобий ривожланишда тасвирлаш вазифаси хоҳ замонавий, хоҳ тарихий масалаларни ишлашда бўлмасин амалга оширилди. Тарихийлик характерларнинг шаклланиши ва камолоти жараёнини, уларнинг инқилобий давр шарт-шароити билан боғлиқлиги сабабларини тадқиқ этишда ифодаланади.

Ойбекнинг прозаик асарларида қаҳрамонларнинг характерлари истиқболни, янгиликни ҳис қилишга қаратилган бўлади. Адиб зулматга ботган ўтмишнинг разилликлари ҳақида ҳикоя қилганда ҳам поэтик пафос билан ижобий қаҳрамон характерига қандайдир инсоний гўзалликни ифодалайди, ўтмиш замоннинг ҳақорат, қон ва фожиаларга тўлиқ ҳодисалари орасидан ҳам халқ ҳаётини яхшилик сари ўзгартишга интилган кучни, нурни кўрсатади, характерларнинг ҳужумкор қирраларини бўрттиради, уларнинг ирода йўналишлари аниқ мақсадларга қаратилганини таъкидлайди, шу билан халқнинг тарих яратувчи куч-қудратини акс эттиради. Лекин қаҳрамонлар характерининг бу актив хусусиятлари, интеллектуал ва психологик ўзгаришлари образлар тўқимасидан туртиб чиқмайди, балки социал мотивировкалар билан, табиий ва, ишонарли вазиятлар билан изоҳланади.

Ойбек йирик проза асарларида тарихий ва замонавий воқеаларни тасвирлаганда, ҳар бир даврнинг айрим томонларини эмас, балки бутунисича, атрофлича, тўлалиги билан қамраб олишга улгуради. Адиб қаҳрамонларининг индивидуал қиёфаси, хатти-ҳаракатини, феъл-атворини, улар онгида пайдо бўлган социал-психологик ўзгаришларни, маънавий-интеллектуал янгиликларни ёритар экан давр оқимини, тарихий ҳаракатнинг прогрессив моментларини, умуминсоний проблематикани ҳам акс эттиради. Шунга мувофиқ сюжетни социал тўқнашувлар, сиёсий ихтилофлар, оилавий жанжаллар, севги можоралари, таранг ва зиддиятли вазиятлар ичида ўстира боради, шахснинг улғайишини, маънавий, ахлоқий камолотини ижтимоий сабаблар билан белгилайди.

Ойбек бадий асарларининг коммунистик эртани яқинлаштиришга руҳлантирувчи пафосида унинг самимият билан тўла пок қалби, меҳнаткаш халққа чексиз меҳри, умумбашарий, коммунистик идеалларга содиқлиги ҳам зўр бадий куч билан акс этган. Улуғ ёзувчилар ижодиётида бўлгани каби Ойбек адабий меросининг ҳамма турларида унинг шахси ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган. Зотан, лирик шоир ва хаёли кенг адиб Ойбек ўзининг энг яхши ҳаёт тажрибаларини, маънавий гўзаллигини, фалсафий ва сиёсий тушунчаларини, тарихий ва замонавий билимларини, ахлоқий-инсоний фазилатларини, эзгу ниятларини лирик қаҳрамонлари ва эпик образларининг ғоявий-эстетик мағизига узвий едириб юборган. Ойбекнинг кенг феъли, саховатпеша, инсонпарвар табиати билан изчил гуманистик ижоди ўртасида ажралиш йўқ. Унинг барча олижаноб фазилатлари, маънавий дунёсининг зангинлиги ижодиёти пафосига, образларининг қонига сингган. Унинг асарларининг бадий марказини, ғоявий-эстетик компонентлар бирлигини маълум маънода «автор образи» ташкил этади. Йўлчи, Навоий, Уктам, Бектемир, Аҳмад Ҳусайн, ёш Мусо, Умарали ва бошқа ҳисобсиз ижобий образлар адибнинг юрак тепишидан ҳам озуқа оладилар. Шу жиҳатдан Ойбекнинг адабий қаҳрамонлари, типлари том маънода унинг ижодий «фарзандлари»дир.

Дуруст, санъаткор ўзининг ижодида, юқорида айтганимиздек, ўз тарихий, ижтимоий ва оилавий-ахлоқий муҳити билан белгиланган характерларни тасвирлайди, халқ характерининг муҳим объектив хусусиятларини ўзига хос сифатлари билан акс эттиради, кишиларни тарихий давр жараёни ва ривожига чамбарчас боғлиқ ҳолда ҳаётнинг мураккаб, кескин ва таранг пайтида кўрсатади. Лекин шу жанговор тарихий ва ахлоқий синовда қаҳрамонлик, одиллик, халқпарварлик хислатларини намойиш қилаётган кишиларнинг маънавий қиёфасида шоир ва адиб табиатининг баъзибир қирраларини кўриш, «таниб олиш» мумкин бўлганидек, Ойбек маънавий дунёсининг бойлиги айрим томонлари билан уларда ҳам ўз аксини топган. Шунинг учуноқ Ойбек бадий ижодиёти, яратган образлари билан ўзига ҳам мужассам ҳайкал ўрнатиб, сафимиздан мангу ўрин олди. У ҳар бир асарининг мазмуни ва образлари билан ҳам китобхонлар ўртасида яшамоқда, уларни ҳаяжонлантириб, уларга ғоявий-эстетик ва тарбиявий таъсир кўрсатиб, қалбларини мусаххар этмоқда.

Ойбекнинг танқид ва адабиётшуносликка оид асарлари унинг бадий асарларини янада чуқурроқ ўрганишга им-

коният туғдиради. Бунда унинг назарий-эстетик қарашлари билан бадиий практикаси ўртасида узвий боғланиш, муштараклик борлиги, ҳар икки соҳа қўшилиб, унинг шахсини янада тўла гавдалантириши диққатга лойиқдир. Адиб «Навойй» романи устида иш олиб борган кезларида бу бирлик айниқса яққол кўзга ташланди. Муаллиф романи ёзишга киришмасдан бурун улуғ шоир Навойнинг яшаган даври, ҳаёти ва ижодиёти тўғрисида материал тўплабгина қолмасдан, балки жиддий илмий-тадқиқот ишларини олиб борди, Навойнинг ҳаёти, ғазаллари, дostonлари («Хамса»), дунёқараши ҳақида махсус илмий асарлар яратди. Бу эса ўз навбатида «Навойй» романи, «Навойй», «Ғули ва Навойй» поэмаларини ёзишда жуда қўл келди.

Шундай қилиб Ойбек бадиий ижодини адабий танқидчи, адабиётшунос олим сифатидаги фаолияти билан бирга давом эттиради. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ташкил этилиши билан (1943 й.) Ойбек ёзувчи ва олим сифатида биринчилардан бўлиб, республика академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланади. Ойбек шу йилдан то 1952 йилгача ЎзССР Фанлар академияси Президиумининг аъзоси ва ижтимоий фанлар бўйича академик-секретарь вазифасини бажаради. 1945 йилдан 1950 йилга қадар Ўзбекистон совет ёзувчилари союзи Президиумининг раиси ва СССР Ёзувчилар союзининг секретарларидан бири бўлиб ишлади.

Йирик жамоат арбоби Ойбек 2, 5, 6-чақириқ СССР Олий Советининг, 3, 4, 7-чақириқ ЎзССР Олий Советининг депутаты қилиб сайланди.

Ойбек совет адабиётини ривожлантиришдаги, жамоатчилик ва халқ олдидаги улкан хизматлари учун унга Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ, иккита «Ҳурмат Белгиси» орденлари, медаллар, ЎзССР ва Қорақалпоғистон АССР Олий Советлари Фахрий ёрлиқлари билан мукофотланди, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти («Навойй» романи учун), Ҳамза Ҳакимзода номидаги республика давлат мукофоти («Болалик» повести учун) лауреати унвонларига сазовор бўлди.

Ойбек асарлари пафоси чуқур халқчиллик ва партиявийлик, илмий-тарихийлик, янги қаҳрамон ва янги ижтимоий-тарихий (социалистик) идеал билан суғорилган эди.

Шунинг учуноқ адиб «Халқ ва партия ҳамма вақт менга илҳом ва куч берди ва барча меҳнатим, бутун муҳаббатим умримнинг охиригача халқимники, партиямникидир» деганда тамсман ҳақли эди.

Ойбек ўзбек совет адабиётини умумсовет, демакки, жаҳон адабиёти босқичига кўтарган ёрқин намояндалардан, ўзига хос талантларидан бири эди. У ўз ижодиёти билан адабиётнинг эстетик воситалари арсеналини ғоят бойитди, ўзбек тили ва сўз санъатининг янги имкониятлари ва уфқларини очди, инсон ва жамиятни бадиий танишнинг новаторлик йўлларини кашф этди. Бунга у замондошларимизнинг ташвиш ва интилишларини, орзу ва курашларини чуқур тушуниш ва юракдан ҳис қилиш орқали эришди. Унинг шеър, поэма, очерк, ҳикоя, қисса ва романлари, публицистик, танқидий, илмий мақолалари ва тадқиқотлари китобхонлар онгида, қалбида, зеҳни ва психологиясида актив акс-садо қўзғотади, ҳаётга, ҳурли истиқболни яратишга чорлайди.

Бевақт ўлим устоз адибни 63 ёшида (1905—1968) орамиздан олиб кетди. Аммо у халқ юрагида яшамоқда. Унинг энг яхши асарлари қайта-қайта босилди, улуғ рус ва қардош халқлар тилларига таржима қилинди, немис, инглиз, француз, чех, словак ва ҳоказо тилларда ҳам жарангламоқда. Ойбекнинг ўн томлик асарлар тўплами Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан нашр этилиб, ўқувчиларига етказилди. Улуғ адибнинг номи партия ва ҳукуматимиз томонидан бошқа кўп тадбирлар билан ҳам адабийлаштирилди.
